

ศรัทธาเป็นเครื่องข้ามโอชะ

FAITH AS THE MEANS TO CROSS THE ROUND OF REBIRTH

พระครูโพธิสุตาทรร (อุดม อภิวฑฒโน)

Phrakhrupothisitatorn (Udom Abhivadthano/Ponkam)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: mollamp@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ ต้องการนำเสนอศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา โดยมีแนวทางนำเสนอถึงความหมายของศรัทธา สิ่งที่ควรศรัทธา ลักษณะของศรัทธา เหตุที่ทำให้เกิดศรัทธา ความสำคัญของศรัทธา ประเภทของศรัทธา และศรัทธาเป็นเครื่องข้ามโอชะได้

ศรัทธาในที่นี้พบในหลักธรรมทั่วไปในความหมายว่า ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล คือมีปัญหาเป็นเครื่องรองรับ เพราะมักจะปรากฏอยู่กับปัญญาเป็นส่วนมาก ความสำคัญของศรัทธาถือเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่หวังไว้ หรือเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนา ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “หมู่มสัตว์ผู้ต้องการพึงธรรมจงปล่อยศรัทธามาเถิด เราได้เปิดประตูอมตธรรมแก่เหล่าสัตว์แล้ว” สิ่งที่ควรศรัทธาพบว่าเป็นพระรัตนตรัย เพราะเป็นทางให้เกิดสติปัญญาเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ ส่วนลักษณะของศรัทธาค้นพบว่ามีอยู่ 2 ลักษณะ คือ (1) มีลักษณะทำให้ใจให้ผ่องใส (2) มีลักษณะทำให้ความรู้สึกผ่อนคลายไปด้วยดี และพบว่าฐานทำให้เกิดศรัทธามี 4 ฐานคือ (1) รูปูปปมาณิกา ศรัทธาเพราะยินดีพอใจในรูป (2) ลูขัปปมาณิกา ศรัทธาเพราะเชื่อถือความเศร้าหมอง (3) โฆสัปปมาณิกา ศรัทธาเพราะพอใจยินดีด้วยเสียง (4) อัมมัสสัปปมาณิกา ศรัทธาเพราะถือเอาธรรมเป็นหลัก และศรัทธาเป็นเครื่องข้ามโอชะพบว่า ห้วงน้ำใหญ่คือกิเลสได้แก่ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา เรียกว่าโอชะ หากไม่มีเครื่องมือที่เหมาะสม ไม่มีพลังที่เพียงพอที่ยากที่จะผ่านพ้นไปได้ แต่บุคคลที่ปลุกศรัทธาและปัญญาเชื่อมั่นในพระรัตนตรัยแล้ว ศรัทธานั้นจะเป็นเครื่องนำพาให้บุคคลข้ามโอชะได้

คำสำคัญ: ศรัทธา, โอชะ, เครื่องข้าม

Abstract

In this article, an attempt was purposely made to discuss the faith and wisdom in terms of its meaning, what one should believe, characteristic, cause of faith, significance, kinds of faith and faith as the means to cross the wheel of rebirth.

Generally, the word ‘faith’ appears in various kinds of Dhamma meaning that the faith consisting in wisdom where such wisdom become the base of faith due to its existence with it. With respect to the significance of faith, it serves as the first ladder upon which the expected goal or the ultimate goal is depended in Buddhism. In this matter the Buddha said that ‘those who want to listen to Dhamma should release their faith, I already opened the gate of the Noble Dhamma’. What is suitable to the faith refers to Triple Gems because they serve as the best guidelines leading to the cessation of suffering. Here there are two characteristics of faith: 1) it makes mind pure, and 2) it leads feeling smoothly. Four bases of faith are found as follows: 1) *Rupapamānikā*; it is caused by seeing forms, 2) *Lukhappamānikā*; it is caused by agreement in what is antique, 3) *Ghosuppamānikā*; it is caused by sound, and 4) *Dhammappānikā*; it is caused by Dhamma. As regards the faith used to cross the wheel of rebirth where the ocean of defilements, sensual pleasure, plane, view and ignorance are regarded as the wheel of rebirth. In order to cross this, one should have the proper tool and the required tool, as recommended by Buddhism, is to plant the faith and wisdom in the Triple Gems and thereby bringing about the end of the above-mentioned wheel of rebirth.

Keywords: faith, the round of rebirth, tool to cross

บทนำ

คนข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา โอชะ หมายถึงห่วงน้ำ กระแสน้ำที่เชี่ยวกราด (คือสภาวะอันเป็นดุจกระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ กิเลสจุน้ำท่วมพัดพาผู้คนให้ตกไป) ดังนั้น หากบุคคลจะข้ามฝั่งก็ต้องมีความตั้งใจ (ศรัทธา) มีความเข้าใจ (ปัญญา) มีอุปกรณ์ในการข้าม (หลักธรรม) เช่น หากจะข้ามแม่น้ำตามธรรมดาทั่วไป มีหลายทางให้เลือก หากน้ำตื้นก็เดินข้าม

ไปได้ หากน้ำไม่ลึกหรือไม่กว้างมากอาจจะว่ายน้ำข้ามไปได้ แต่หากน้ำทั้งลึกทั้งกว้างก็ต้องนั่งเรือข้ามไป จะเป็นเรือเล็กหรือเรือใหญ่ก็แล้วแต่สถานการณ์ เช่นแม่น้ำเจ้าพระยา ก็มักจะมีเรือข้ามพากำพาผู้โดยสารข้ามไป หากเป็นทะเลก็ต้องเป็นเรือใหญ่ ถ้าเป็นสถานการณ์ที่มีลมฝนก็ต้องคอยระมัดระวัง ไม่เช่นนั้นเรืออาจจะล่มก่อนที่จะถึงฝั่งได้

อุปกรณ์หรือเครื่องมือที่จะข้ามห้วงน้ำดังกล่าว ต้องมีหลักธรรมคือ “ศรัทธา” ดังมีพระพุทธภาษิตบทหนึ่งว่า “สทถาย ตรติ โหซี บุคคลข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 15/843/234-236) ผู้เขียนจะศึกษาถึง (1) ความหมายของศรัทธา ว่ามีความหมายอย่างไร (2) สิ่งที่ควรศรัทธา ว่าเราจะต้องศรัทธาต่อสิ่งใดถึงจะถูกต้อง (3) ลักษณะของศรัทธา เพราะศรัทธาเป็นนามธรรมจึงต้องเข้าใจถึงลักษณะว่าเป็นอย่างไร (4) เหตุให้เกิดศรัทธา ว่ามีเหตุทำให้เกิดศรัทธาได้อย่างไร (5) ความสำคัญของศรัทธา ว่ามีความสำคัญอย่างไรบ้าง (6) ประเภทของศรัทธา เพื่อแยกประเด็นศรัทธาให้เห็นชัดขึ้น และ (7) ศรัทธาเป็นเครื่องนำพาให้ข้ามโอชะได้อย่างไร ด้วยหลักธรรมคือ “ศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา” จะเป็นอุปกรณ์นำพาชีวิตของตนให้ออกจากกองทุกข์ทั้งปวง (โอชะ) ได้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 19/380/234-236) อันเปรียบเหมือนห้วงน้ำที่เขี้ยวกราดไหลท่วมทับบุคคลให้จมน้ำอยู่ตลอดเวลา จะข้ามได้ด้วยกำลังศรัทธาสติปัญญาและความเพียร เป็นอุปกรณ์และสร้างได้ด้วยตัวเองไม่ใช่เทพเจ้าที่ไหน (พระไตรปิฎกภาษาไทย 20/1-10/57-64)

บทความจึงต้องการนำเสนอศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา โดยมีแนวทางนำเสนอถึงความหมายของศรัทธา สิ่งที่ควรศรัทธา ลักษณะของศรัทธา เหตุที่ทำให้เกิดศรัทธา ความสำคัญของศรัทธา ประเภทของศรัทธา และศรัทธาเป็นเครื่องข้ามโอชะได้

แนวคิดเรื่องศรัทธา

ในพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงความหมายของศรัทธา สิ่งที่ควรศรัทธา ลักษณะของศรัทธา เหตุให้เกิดศรัทธา ความสำคัญของศรัทธา ประเภทของศรัทธา และศรัทธานำพาชีวิตถึงเป้าหมายตามลำดับดังนี้

1.1 ความหมายของศรัทธา

ศรัทธา คือความเชื่อ ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผลผ่านการกลั่นกรองแล้วจากปัญญา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551) ศรัทธาและการสร้างศรัทธาถือเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสว่า “หมู่มืดมัวผู้ต้องการฟังธรรมจงปล่อยศรัทธามาเถิด เราได้เปิดประตูมตรธรรมแก่เหล่าสัตว์แล้ว” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 4/9/14-15) สิ่งสำคัญที่จะทำให้บุคคลเกิดศรัทธาได้ก็คือ ความเป็นผู้มีระเบียบวินัย ดังเช่น พระพุทธเจ้าทรงมีระเบียบวินัยอย่างยอดเยี่ยม เมื่อพระเจ้าพิม

พิสาร ทอดพระเนตรเห็นเพียงครั้งแรกก็ทรงเลื่อมใสในอริยาบถ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 25/412-414/596) อุปติสสมาณพ (สารีบุตร) เห็นอาการสำรวมของ พระอัสสชิ ก็เกิดศรัทธา และขอฟังธรรม (พระไตรปิฎกภาษาไทย 4/60/72-74) จึงได้เกิดศรัทธาตามไปฟังธรรมจาก พระพุทธเจ้าและขอบวชในพระพุทธศาสนา ภายหลังได้เป็นอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า ตัวอย่างเหล่านี้ถือได้ว่าวินัยเป็นปัจจัยให้เกิดศรัทธาตั้งแต่ศรัทธาแบบธรรมดาไปถึงศรัทธาที่ไม่ หวั่นไหว (อจลศรัทธา)

1.2 บ่อเกิดศรัทธา

ความศรัทธาจะเกิดในสิ่งใด ๆ แม้จะมีมากมายก็จริงแต่ในที่นี้จะกล่าวถึงสิ่งที่ควร สร้างศรัทธาพระพระรัตนตรัย ศรัทธาพระรัตนตรัย คือ (1) ศรัทธาพระพุทธเจ้า หมายถึง ความ เชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในอริยสัจจ 4 (ทุกข์, สมุทัย, นิโรธ, มรรค) (พระพรหมคุณา กรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2551) (2) ศรัทธาพระธรรมหมายถึง ถึง ความเชื่อในคำสั่งสอนทั้งหลายที่ความจริงและหลักความประพฤติ (พระพรหมคุณากรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2551) (3) ศรัทธาพระสงฆ์ หมายถึง ความเชื่อในหมู่ชนที่ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัย ในระดับปุถุชนศรัทธาต่อพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้เกิด สัมมาทิฐิ ในข้อปฏิบัติของการให้ทาน, รักษาศีล, เจริญปัญญา เป็นศรัทธาที่มีความสัมพันธ์กับเป้าหมาย คือ โลกียะธรรม ดังเช่น ภาร ทวาชะเมื่อได้ถามปัญหาเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าถึงธรรมที่มีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา พระองค์ตรัส ตอบว่า “ศรัทธามีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา ถ้าศรัทธาไม่เกิด ก็ไม่ฟังเข้าไปหา แต่เพราะเกิด ศรัทธาจึงเข้าไปหา ฉะนั้น ศรัทธาจึงมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา” จึงได้แสดงตนเป็นอุบาสก ตลอดชีวิตขอถึง พระพุทธด้วย ถึงพระธรรมด้วย ถึงพระสงฆ์ด้วยดังนี้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 13/426-435/535-547)

1.3 ลักษณะของศรัทธา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีกล่าวถึงลักษณะของศรัทธาสามารถแบ่งตาม ลักษณะได้ 2 ลักษณะคือ (1) มีลักษณะทำให้ใจให้ผ่องใส (2) มีลักษณะทำให้แล่นไปด้วยดี มี รายละเอียดดังนี้

1) ศรัทธามีลักษณะทำให้ใจให้ผ่องใส หมายถึง ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้นย่อมข่มนิรวณไว้ได้ จิตก็ ปราศจากนิรวณ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว เปรียบได้กับ พระเจ้าจักรพรรดิที่เดินทางไกลไปพร้อมกับ เหล่าทหาร มีความจำเป็นที่จะต้องข้ามแอ่งน้ำ เมื่อข้ามไปแล้วทำให้น้ำนั้นขุ่นเพราะเหล่าช้าง ม้า รถม และพลเดินเท้าทั้งหลาย เมื่อจักรพรรดิมีความต้องการที่จะดื่ม น้ำ และพระราชาทรงมี แก้วมณีที่สามารถทำน้ำให้ใสได้ สั่งให้คนไปตักน้ำใส่ภาชนะมาให้เมื่อใส่แก้วมณีที่ใช้ทำน้ำให้ใส ลงไปในน้ำ เพียงเท่านั้นบรรดาสาหร่าย จอก แหน ก็เป็นอันหายไป และเกิดการตกตะกอน กลายเป็นน้ำใสไม่ขุ่นมัว สามารถนำมาดื่มกินได้ จึงได้นำไปน้อมถวายแก่พระเจ้าจักรพรรดิ

เปรียบได้ว่าจิตเหมือนน้ำ พระโยคาวจรเหมือนคนที่ไปนำน้ำมา กิเลสทั้งหลายว่าเป็นเหมือน สหาราย จอก แหน และตะกอน ศรัทธาว่าเป็นเหมือนแก้วมณีที่ใช้ทำน้ำให้ใส เมื่อเพียงแต่ใส่ลงไปในน้ำเท่านั้น สหาราย จอก แหน ก็เป็นอันหายไป และตกตะกอน ทำให้น้ำกลายเป็นน้ำที่ใส สะอาด ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว ปราศจากสิ่งเจือปน อย่างไรก็ตาม ศรัทธาเมื่อศรัทธาเกิดย่อมข่มนิรวรณทั้งหลายได้ จิตก็ปราศจากนิรวรณผ่องใส ไม่ขุ่นมัว อย่างนั้นเหมือนกัน (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551)

2) ศรัทธามีลักษณะทำให้แล่นไปด้วยดี หมายถึง เหมือนกับว่าพระโยคาวจรพอเห็นจิตของผู้อื่นพ้นพิเศษจากกิเลสอาสวะแล้ว ย่อมแล่นไปด้วยดีในพระโสดาปัตติผลบ้าง ในพระสกทาคามีผลบ้าง ในพระอนาคามีผลบ้าง ในพระอรหัตตผลบ้างย่อมทำความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ตนไม่บรรลุแล้ว เพื่อได้บรรลุธรรมที่ตนยังไม่ได้บรรลุแล้ว เพื่อให้แจ้งธรรมที่ตนยังไม่ทำให้แจ้งแล้ว (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2551) ดังที่พราหมณ์ชื่อชาณูโสณินทูลถามพระพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่ท่านพระโคตม กุลบุตรทั้งหลายมีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตเจาะจงท่านพระโคตม ท่านพระโคตมทรงเป็นหัวหน้าของกุลบุตรเหล่านั้น เป็นผู้มื่ออุปการะมาก เป็นผู้แนะนำให้ถือตาม ชุมชนนั้นถือเอาแบบอย่างท่านพระโคตมหรือ” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “พราหมณ์ ชื่อนี้เป็นอย่างนั้น ... ชุมชนนั้นถือเอาแบบอย่างเรา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 12/34/33-34) จะเห็นได้ว่า กุลบุตรทั้งหลายได้อาศัยศรัทธาที่มีต่อพระผู้มีพระภาค มีความมั่นใจในพระปัญญาของพระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้ตรัสรู้จริง เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบโดยพระองค์เอง เชื่อว่ามนุษย์สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองจนบรรลุถึงเป้าหมายได้ ด้วยศรัทธา ศรัทธา สัมมาทิฐิ กุศลกรรมเป้าหมายสูงสุดคือนิพพาน อบรมอินทรีย์ พละ โพฆณงค์ กายสงบ มีความสุขความปลื้มใจ อิ่มใจความเพียรพยายามของมนุษย์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่าง เป็นลักษณะศรัทธามีความทำให้แล่นไปด้วยดี เป็นเครื่องนำพา เป็นแบบอย่างออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เพราะได้เจาะจงเอาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเกิดศรัทธาในพระธรรม เพื่อมุ่งมั่นสู่เป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาอันได้แก่นิพพาน อย่างที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงถึงแล้ว

1.4 เหตุให้เกิดศรัทธา

บุคคลในโลกเป็นผู้ที่มีศรัทธา จะมีเหตุให้เกิดศรัทธาที่ต่างกัน มีการถือเอาคุณสมบัติของศรัทธาที่ต่าง ๆ กัน มาเป็นหลักเกณฑ์ที่ทำให้เกิดศรัทธาของแต่ละบุคคลไม่เหมือนกัน ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้แบ่งมูลเหตุให้เกิดศรัทธาออกเป็น 4 จำพวกคือ

1) รูปร่างประมาณา (รูปร่างประมาณา) บุคคลผู้ถือรูปร่างประมาณาเกิดความเลื่อมใสในรูป (พระไตรปิฎกภาษาไทย 21/65/108-109) ผู้ถือเอารูปร่าง เป็นประมาณา บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปที่สูง รูปที่ผอมรูปที่อ้วน รูปที่มีอวัยวะสมส่วน ถือเอาประมาณาในรูปนั้นแล้วจึงชอบใจเลื่อมใสในอิมใจที่จะเชื่อถือ เกิดความเลื่อมใส ศรัทธา บุคคลประเภทนี้เรียกว่า ผู้ถือรูปร่าง

ประมาณเลื่อมใสในรูป (พระไตรปิฎกภาษาไทย 36/171-172/204) ดังที่พระวักกलि บวชเป็นบรรพชิต เป็นผู้ที่ไม่รู้จักอิมอยู่ในความพึงพอใจที่จะได้เห็นในพระรูปของพระพุทธเจ้า ฝาคอยติดตามดูอยู่ตลอดเวลา เพราะยินดีที่ได้เห็นพระรูปกายที่ประเสริฐของพระผู้มีพระภาค ทำให้เกิดศรัทธาในพระรูปของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบความยินดีของพระวักกलि จึงได้ตรัสสอนว่า อายินดีในรูปที่ชนพาลชอบ ผู้ใดเห็นพระสัทธรรม ผู้นั้นชื่อว่าบัณฑิตเห็นพระผู้มีพระภาค (ส่วน) ผู้ไม่เห็นพระสัทธรรม ถึงจะเห็นพระผู้มีพระภาคก็ชื่อว่าไม่เห็น ร่างกายมีโทษไม่สิ้นสุดเหมือนต้นไม้มีพิษ เป็นที่อาศัยของโรคทุกชนิด ล้วนเป็นที่ประชุมของทุกข์ เพราะฉะนั้น จงเบื่อหน่ายในรูป พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งขั้นนี้ทั้งหลาย จะถึงที่สุดแห่งสรรพกิเลสได้โดยง่ายเถิด (พระไตรปิฎกภาษาไทย 33/51-61/244-245)

2) ลูขัปปมาณิกา (ลูขประมาณ) บุคคลผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ เลื่อมใสในความเศร้าหมอง (พระไตรปิฎกภาษาไทย 21/65/108-109) บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นจิวรเศร้าหมอง บาตรเศร้าหมอง เสนาสนะเศร้าหมอง หรือเห็นทุกกรกิริยาต่าง ๆ ถือเอาประมาณในความเศร้าหมองนั้นแล้วเกิดความเลื่อมใส (พระไตรปิฎกภาษาไทย 36/172-204) จึงขอบใจเลื่อมใสน้อมใจที่จะเชื่อถือดังที่ พระโมฆราชได้ถูกโรคเรื้อนรบกวนทั้งในเวลากลางวันก็ไม่ได้รับความสุขในการนอน เมื่อได้เห็นโทษของร่างกาย จึงบวชเป็นบรรพชิตเป็นศิษย์ของพราหมณ์ชื่อ พาวรี ได้ถามปัญหาที่ละเอียดลึกซึ้งว่า โลกนี้ โลกหน้า พรหมโลก และเทวโลก แต่ไม่ได้รับคำตอบ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ไปถามปัญหานี้กับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพระองค์พิจารณาเห็นโลกอย่างไร มัจจุราชจึงจะมองไม่เห็น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โมฆราช เธอจงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความเห็นว่าเป็นอัตตาเสีย เมื่อเป็นเช่นนี้ จะพึงข้ามพ้นมัจจุราชได้ เธอเมื่อพิจารณาเห็นโลกด้วยอุบายอย่างนี้ มัจจุราชจึงมองไม่เห็น เมื่อพระมีพระภาคตรัสพระคาถาจบ โมฆราชก็ปราศจากผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาจะได้เป็นภิกษุ และเป็นพระอรหันต์ พระโมฆาซได้เก็บผ้ามาจากกองขยะ ป่าช้า และทางรถทางเกวียนมาทำเป็นผ้าสังฆาฏิ ใช้สอยจิวรที่เศร้าหมอง พระผู้มีพระภาคทรงพอพระทัยในคุณชื่อนั้นของท่านโมฆราช จึงทรงตั้งไว้ในตำแหน่งแห่งภิกษุผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายฝ่ายที่ใช้สอยจิวรเศร้าหมอง เพราะเป็นผู้ไม่มีอาสวะแล้ว ดับสนิทเหมือนเปลวไฟที่หมดเชื้อดับไป กิเลสทั้งหลายก็หมดไป ภพทั้งปวงก็ถอนได้แล้ว สามารถตัดกิเลสเครื่องผูกมัดได้แล้ว จึงอยู่อย่างผู้ไม่มีอาสวะ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 20/234/30)

การเป็นผู้มีสติทุกเมื่อพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความเห็นว่าเป็นอัตตา จึงทำให้มีความยินดีที่ใช้สอยจิวรที่เศร้าหมองมากกว่า เพราะการเกิดในตระกูลดี มีทรัพย์สมบัติมากมาย ก็ไม่ได้ทำให้หายจากความทุกข์แต่อย่างใด ความสุขที่แท้จริงที่เกิดจากการ

ตัดกิเลสเครื่องผูกมัดได้ อยู่อย่างผู้ไม่มีอาสวะ ตัดขาดจากเครื่องพันธนาการ อยู่อย่างอิสระ ไม่ยึดติดกับอดีต การใช้สอยจิ๋วระเห่หมอง หรือบาตรระเห่หมอง เสนาสนะระเห่หมอง หรือเห็นทุกกรกิริยาต่าง ๆ ถือเอาประมาณในความระเห่หมองนั้นแล้วด้วยความพึงพอใจ ความสุขที่ได้ไม่มีความต่างจากสิ่งที่ไม่ระเห่หมองเลย เพราะมีปัญหาความรู้เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง จึงเป็นบุคคลผู้ถือความระเห่หมองเป็นประมาณ เลื่อมใสในความระเห่หมอง เป็นเหตุให้เกิดศรัทธาสร้างให้เกิดปัญญา เพื่อนำ สู่เป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๓) โฆสัปปมาณิกา (โฆษประมาณ) บุคคลผู้ถือเสียงเป็นประมาณ เลื่อมใสในเสียง (พระไตรปิฎกภาษาไทย 21/65/108-109) บุคคลบางคนในโลกนี้ถือเอาประมาณในเสียงนั้นที่ผู้อื่นกล่าวสรรเสริญ ที่ผู้อื่นชมเชย ที่ผู้อื่นกล่าวยกย่อง ที่ผู้อื่นกล่าวสรรเสริญสืบ ๆ กันมาแล้วเกิดความเลื่อมใส (พระไตรปิฎกภาษาไทย 36/171/204) บุคคลที่ได้ยินได้ฟังเสียงพูดจาที่ไพเราะ จึงชอบใจเลื่อมใสในใจที่จะเชื่อถือแล้วเกิดความเลื่อมใส (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2546) น้อมใจไปเพื่อศรัทธาบุคคลผู้ถือเสียงเป็นประมาณ ทั้งที่ได้ยินหรือฟังเสียงสรรเสริญเกียรติคุณหรือเสียงพูดจาที่ไพเราะ อันเป็นเหตุให้เกิดศรัทธา ดังที่อนาถบิณฑิกคหบดีเกิดศรัทธาในพระพุทธเจ้า เพียงแค่ได้ยิน คำว่า “พระพุทธเจ้า” ทำให้อนาถบิณฑิกคหบดีอยากเห็นและอยากเข้าเฝ้า อยากที่จะได้เข้าใกล้ในพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมาก เมื่อฟังธรรมอนุพุทธิกถา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2551) และอริยสัจ 4 ทำให้ปราศจากมลทินได้เกิด ณ ที่นั่งฟังธรรมนั้นว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา” อนาถบิณฑิกคหบดีได้เห็นธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วก็ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา บรรลุโสดาบัน ผู้เข้าถึงกระแสแห่งนิพพานเป็นที่สุด ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะไปจนตลอดชีวิต (พระไตรปิฎกภาษาไทย 7/304-305/111-115) เมื่อบุคคลผู้ถือเสียงเป็นประมาณเป็นเหตุเกิดศรัทธา ในทางพระพุทธศาสนาศรัทธานั้นจะต้องประกอบด้วยปัญญา เมื่อมีศรัทธาที่เกิดจากเสียงแล้วจะต้องพัฒนาต่อไปให้เป็นปัญญา เป็นปัญญาประเภทที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นจากวิภวทุกข์ แล้วให้ปัญญาเป็นตัวทำหน้าที่ส่งต่อไปให้ถึงเป้าหมาย ศรัทธานั้นจะต้องหมดหน้าที่ไปเมื่อเกิดปัญญาแล้ว หากยังมีศรัทธาที่มีเสียงเป็นเหตุอยู่ ปัญญานั้นก็จะไม่เกิดขึ้นและก็ไม่มีความสัมพันธ์ใด ๆ กับเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนา เพราะบุคคลจะติดอยู่เพียงแค่ศรัทธาเท่านั้น

๔) ธัมมัสสมาณิกา (ธรรมประมาณ) บุคคลผู้ถือธรรมเป็นประมาณ เลื่อมใสในธรรม (พระไตรปิฎกภาษาไทย 21/65/108-109) บุคคลบางคนในโลกนี้เห็นศีล สมาธิ ปัญญา แล้วถือเอาประมาณในศีลเป็นต้นนั้นแล้ว เกิดความเลื่อมใส บุคคลนี้เรียกว่า ผู้ถือธรรมเป็นประมาณ

เลื่อมใสในธรรม (พระไตรปิฎกภาษาไทย 36/172/204-205) จึงเกิดความชอบใจเลื่อมใสใน้อมใจที่จะนับถือดังที่เหล่าปัญจวัคคีย์ เมื่อครั้งเกิดศรัทธาในธรรมของพระพุทธเจ้า จึงปรารถนาที่จะเข้าไปหา นั่งใกล้ เจียหลุงฟัง ฟังธรรม จดจำธรรม พิจารณาเนื้อความ ความเพ่งพินิจธรรม มีความยินดีพอใจ มีความขยันอดทน ไตร่ตรอง และอุทิศกายและใจ เพราะเชื่อในปัญญาการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ทำให้เหล่าปัญจวัคคีย์ ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด ด้วยธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสกับเหล่าปัญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงตั้งโสตสดับ เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว จะสั่งสอน จะแสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอน ไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์

1.5 ความสำคัญของศรัทธา

ศรัทธามีความสำคัญแตกต่างกันตามความหมายและหน้าที่ ศรัทธาแม้จะเป็นเพียงปัจจัยขั้นพื้นฐาน และเป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาปัญญา แต่ไม่สามารถดูแลตนได้ เพราะอาจทำให้เข้าใจความหมายศรัทธาผิดไป เพื่อให้เข้าใจถึงความสำคัญของศรัทธานั้น จึงสามารถแบ่งตามความหมายและหน้าที่ได้ 3 ประการคือ

1) ศรัทธาเป็นพื้นฐานในการพัฒนาปัญญา บุคคลที่ยังไม่สามารถเข้าถึงปัญญาได้ ศรัทธาในขั้นพื้นฐานมีความสำคัญมากศรัทธาเป็นอุปกรณ์ชักนำให้เดินหน้าต่อไปในการพัฒนาเป็นปัญญา เมื่อใช้ถูกต้องจึงเป็นการเริ่มต้นที่ดี ทำให้การก้าวหน้าไปสู่จุดหมายได้ผลรวดเร็วขึ้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2549) เพราะในระดับบุคคลยังต้องอาศัยศรัทธาจากคนอื่นก่อน จึงจะสามารถพัฒนาให้เป็นปัญญาและสร้างความสัมพันธ์ในฐานะเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการเข้าถึงเป้าหมายได้ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงการบรรลุอรหันต์ผล กับเหล่าภิกษุทั้งหลายว่า บุคคลเมื่อเกิดศรัทธาแล้วจึงจะเข้าไปหา พยายามที่จะเข้าไปนั่งให้ใกล้ ๆ เผ้าคอยเจียหลุงว่า ท่านจะพูดอะไร ฟังธรรมนั้นอย่างตั้งอกตั้งใจ แล้วจดจำธรรมที่ฟังนั้นไว้เป็นอย่างดี นำเนื้อความแห่งธรรมที่จดจำไว้มาพิจารณา ธรรมทั้งหลายควรแก่การนำมาพิจารณาขณะที่มีการพิจารณาธรรมอยู่นั้นความยินดีพอใจในธรรมจึงเกิดขึ้น เกิดความขยันอดทนไตร่ตรองดีแล้ว จึงได้อุทิศกายและใจ เพื่อทำให้รู้เห็นเข้าใจอย่างชัดเจนแจ่มแจ้ง ในสัจจะอันยอดเยี่ยม ด้วยสัจธรรม (เจตสิกทั้งหลาย) และเห็นแจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยมด้วยปัญญา แต่หากศรัทธาไม่มีการที่จะเข้าไปหาหรือการเข้าไปนั่งใกล้ ตั้งใจที่จะรับฟังธรรม การที่จะจดจำธรรมไว้เพื่อการพิจารณาเนื้อความ การเพ่งพินิจธรรม ความยินดีพอใจความขยันอดทน การไตร่ตรอง และการอุทิศกายและใจ ก็ไม่มีในบุคคลนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย 13/183/212) ดังที่ปัญจวัคคีย์ เมื่อครั้งที่ยังไม่เกิดศรัทธาในพระพุทธเจ้า เพราะคิดว่าพระผู้มีพระภาคละทิ้งความเพียรจะบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสกับปัญจวัคคีย์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอรหันต์ตรัสรู้เองโดยชอบ พวกเธอจงมีสติตั้งใจฟังธรรมเถิด เราได้บรรลุอมตธรรมแล้ว จะสั่ง

สอนจะแสดงธรรม พวกเธอเมื่อปฏิบัติตามที่เราสั่งสอนไม่นานนักก็จักทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์อันยอดเยี่ยม อันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ที่เหล่ากุลบุตรผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบันนี้คือการก้าวข้ามกองทุกข์ เรียกในที่นี้ว่า โอบะ

2) ศรัทธาเป็นพื้นฐานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เป็นวิธีฝึกอบรม เพื่อการให้เกิดความรู้แจ้งเจริญปัญญา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551) เป็นกระบวนการปฏิบัติที่มุ่งไปสู่การบรรลุธรรม ตั้งแต่ขั้นรู้เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ไปจนถึงการหลุดพ้นจากวิภวทุกข์ คือนิพพาน ในกระบวนการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน มีหมวดธรรมที่สำคัญต่อการปฏิบัติได้แก่ อินทรีย์ 5 กับพละ 5 องค์ประกอบของหลักธรรมทั้งสองเหมือนกัน คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แต่มีส่วนต่างกันคือหน้าที่ที่ต้องเป็นไปตามหลักธรรมนั้น ๆ อินทรีย์ 5 กับพละ 5 เป็นธรรมที่เป็นในกิจของตน เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจ เพื่อให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) พละธรรมเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่จะเข้าครอบงำไม่ได้ อินทรีย์ธรรมเป็นเจ้า การในการครอบงำซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่จะเข้าครอบงำไม่ได้ คือความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงงมงาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551)

ดังมีในทิวติยวิภังคสูตร ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ 5 ประการนี้มี สัทธินทรีย์ ผู้มีศรัทธาเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของตถาคต ฯลฯ เป็นพระผู้มีพระภาค มีวิริยอินทรีย์เป็นผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรม เข้าถึงกุศลธรรม มีสติอินทรีย์ เป็นผู้มีสติ สติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตนอย่างยิ่ง ฯลฯ มีสติ กำจัดอกิขณา และโหม่นัสในโลกได้เกิดสมาธิอินทรีย์ทำนิพพานให้แจ้ง ฯลฯ ได้ปัญญินทรีย์เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” (พระไตรปิฎก ภาษาไทย 19/480/289-291)

จะเห็นได้ว่า เมื่อบุคคลที่เจริญอินทรีย์ 5 เมื่อได้รู้ชัดถึงคุณ โทษ ความเกิด ความดับคุณ โทษ และสลัดออกจากอินทรีย์ 5 ประการนี้ตามความเป็นจริง ทำให้เป็นโสดาบันบุคคลหมายถึง ผู้ประกอบอริยะมีองค์ 8 เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยะมีองค์ 8 (อรรถกถาภาษาบาลี 2539 31/530) ไม่มีทางตกต่ำไปในอภาย 4 คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แดนเปรต และพวกอสูร (อรรถกถาภาษาบาลี 2/87/242) มีความแน่นอนที่จะได้สำเร็จสัมโพธิ หมายถึง มรรคเบื้องสูง 3 อันได้แก่ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค (อรรถกถาภาษาบาลี 337/281) จนสำเร็จสูงสุดถึงอรหัตตนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะแล้ว ซึ่งเป็นพระสาวกที่ได้รู้ตาม

พระผู้มีพระภาค (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551) เป็นผู้ปลงชันธภาวะได้แล้ว (เรื่องที่ได้รับผิดชอบคือขันธ 5) ปลงกิเลสภาวะได้ (เรื่องที่ได้รับผิดชอบคือกิเลส) และปลงอภิสังขารภาวะได้ (เรื่องที่ได้รับผิดชอบคือการปรุ้งแต่งจิต) จนสามารถบรรลุประโยชน์ตน หมายถึงบรรลุอรหัตผล เรียกว่าข้ามฝั่งคือข้ามโอชะ(ห้วงน้ำ) เพราะสิ้นภวสังโยชน์ คือสิ้นกิเลสที่เป็นเหตุเครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพทั้งหลาย (อรรถกถาภาษาไทย 2/38/139)

3) ศรัทธาเป็นธรรมข้อแรกในหมวดธรรมทั้งปวง ถ้ามีศรัทธาเป็นส่วนประกอบแล้วจะต้องมีปัญญาเป็นอีกข้อหนึ่งเสมอ เพื่อควบคุมศรัทธาให้อยู่ในความหมายที่ถูกต้อง ในหมวดธรรมที่มีศรัทธาเป็นองค์ประกอบ และมีความเหมาะสมสำหรับกลุ่มบุคคลแต่ละกลุ่มต่างก็สามารถแบ่งหมวดธรรมที่มีศรัทธาเป็นพื้นฐานสำหรับกลุ่มบุคคลที่สัมพันธ์กับเป้าหมายออกเป็น 3 กลุ่มดังนี้

ก) กลุ่มศรัทธาในหมวดธรรมสำหรับบรรพชิต พระผู้มีพระภาคได้สอนธรรมที่เป็นไปเพื่อการบรรลุธรรมไว้ใน สารัชสูตร เพื่อให้บรรพชิตได้นำธรรมนั้นไปศึกษาและปฏิบัติ เพื่อให้เกิดเป็นผลสำเร็จคือการบรรลุธรรม และถึงเป้าหมายสูงสุดคือข้ามโอชะ(นิพพาน) พระผู้มีพระภาคตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายว่า คุณเครื่องทำให้เป็นผู้แก้แล้วแก้แห่งภิกษุผู้เสขะ 5 ประการ ธรรมเป็นเครื่องทำความเป็นผู้แก้แล้วแก้ 5 ประการคือ (1) เป็นผู้มีศรัทธา (2) เป็นผู้มึศีล (3) เป็นพหูสูต (4) เป็นผู้ปรารถนาความเพียร (5) เป็นผู้มึปัญญา ผู้ไม่มีศรัทธามีความหวั่นไหวเป็นอารมณ์ แต่ผู้มีศรัทธาหาความหวั่นไหวไม่ ผู้ทุศีลมีความครั่นคร้ามใด แต่ผู้มีศีลหาความครั่นคร้ามนั้นไม่ ผู้มีสุตะน้อยมีความครั่นคร้ามใด แต่ผู้เป็นพหูสูตหาความครั่นคร้ามนั้นไม่ ผู้เกียจคร้านมีความครั่นคร้ามใด แต่ผู้ปรารถนาความเพียรหาความครั่นคร้ามนั้นไม่ ผู้มึปัญญาหาความครั่นคร้ามใด แต่ผู้มึปัญญาหาความครั่นคร้ามนั้นไม่ ฉะนั้น ธรรมทั้ง 5 จึงชื่อว่าเครื่องทำความแก้แล้วแก้สำหรับภิกษุผู้เป็นเสขะ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 22/101/175-176) เวสารัชชกถนธรรม ธรรมทำความกล้าหาญ, ธรรมเป็นเหตุให้กล้าหาญ, คุณธรรมที่ทำให้เกิดความกล้า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551) เป็นธรรมที่ทำให้เป็นพระเสขะ ได้แก่ พระอริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุอรหัตผล (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2551) มีความสำคัญต่อผู้ที่เกิดความท้อถอยเป็นอย่างมาก ความกล้าแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถทำให้ฝ่าฟันอุปสรรค นานับการไปสู่การบรรลุธรรมได้

ข) กลุ่มศรัทธาในหมวดธรรมสำหรับคฤหัสถ์ พระผู้มีพระภาคทรงสอนถึงธรรมที่สามารถทำให้คฤหัสถ์ สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีปกติสุข เช่น ในวัฑฒิสสูตร อันเป็นหลักธรรมที่ทำให้บุคคลเป็นผู้เจริญในธรรมทั้งหลาย หลักธรรมนั้นคือ วุฒิธรรม บุคคลเมื่อเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ 5 ประการ ชื่อว่าย่อมนเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญอย่างประเสริฐ ชื่อว่าเป็นผู้ถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ และถือเอาสิ่งที่ประเสริฐแห่งกาย ธรรมเป็นเหตุเจริญ 5 ประการคือ

ศรัทธา (ความเชื่อ) ศีล (การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย) สุตะ (การสดับฟังหาความรู้) จาคะ (การเสียสละ) ปัญญา (ความรู้) เมื่อบุรุษใดเจริญธรรม 5 ประการนี้ มีผลทำให้เป็นสัตบุรุษ มีปัญญาเห็นประจักษ์ หากสตรีใดเมื่อเจริญด้วยธรรมเป็นเหตุเจริญ 5 ประการ สตรีนั้นเป็นผู้มีศีล เป็นอุบาสิกาชื่อว่าถือเอาสิ่งที่เป็นสาระ สำหรับตนไว้ได้ในโลกนี้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 22/63-64/111-113) บุคคลจะเป็นอารยะชน ได้นั้นจะต้องเป็นผู้ประเสริฐทั้งกายและใจ ด้วยการยึดหลักกัณฑ์ธรรมนี้ ในหมวดธรรมนี้มีศรัทธาเป็นองค์ประกอบที่สำคัญ คือเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นพื้นฐานที่สำคัญของความสมบูรณ์ในหลักกัณฑ์ธรรม องค์ประกอบทั้ง 5 มีความสำคัญ และมีความสัมพันธ์ต่อกัน หลักธรรมนี้ต้องสมบูรณ์ด้วยองค์ประกอบทั้ง 5 เมื่อนั้นบุคคลจึงจะถือว่าเป็นผู้เจริญเป็นอารยะชนที่ประเสริฐ อยู่ในโลกปัจจุบันได้อย่างเป็นสุข รู้เท่าทันในทุกข์เมื่อมีความปรารถนาที่จะบรรลุธรรมในขั้นสูงสุดคือเป้าหมาย บุคคลสามารถอาศัยกัณฑ์ธรรมเป็นจุดเริ่มต้น ในการสร้างความสัมพันธ์กับเป้าหมายได้ในที่สุด

ค) กลุ่มศรัทธาในหมวดธรรมทั่วไป หมวดธรรมที่มีเหมาะสมสำหรับความเป็นสากล หรือสำหรับบุคคลทุกกลุ่ม พระผู้มีพระภาคได้สอนไว้ในหมวดธรรมที่ชื่อว่า อินทรีย์ 5 หรือเรียกอีกชื่อว่าพละ 5 องค์ธรรมมีอยู่ 5 อย่างเป็นธรรมที่เป็นในกิจของตน เป็นหลักปฏิบัติทางจิตใจ ให้ถึงความหลุดพ้นโดยตรง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) คือ ศรัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) สมาธิ(ความตั้งจิตมั่น) ปัญญา (ความรู้ทั่วชัด) ธรรม 5 อย่างนี้เป็นชุดเดียวกันแต่มีชื่อเรียกต่างกัน เพราะว่าไปตามหน้าที่ที่ทำ คือเรียกชื่อว่า พละ โดยมีความหมายว่า เป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคงซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่จะเข้าครอบงำไม่ได้ ที่เรียกชื่อว่า อินทรีย์ โดยความหมายว่าเป็นใหญ่ในการครอบงำซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่จะอยู่อย่าง คือความไม่มีศรัทธาและปัญญา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงมกมาย ศรัทธาเป็นเสมือนกุญแจเปิดประตูให้เข้าสู่ทางอมตนิพพาน จึงเรียกว่าข้าโอชะได้

1.6 ประเภทของศรัทธา

ศรัทธาในพระพุทธศาสนา นอกจากจะเป็นแนวทางการพัฒนาชีวิตอย่างถูกต้องแล้ว ยังเป็นหลักการที่ทำให้มนุษย์เข้าถึงเป้าหมายของชีวิตที่แท้จริง และในฐานะเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุด ที่มุ่งให้มนุษย์หลุดพ้นจากสังสารวัฏ (โอชะ) คือถึงนิพพาน เป็นเป้าหมายสูงสุดในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาท ได้กล่าวถึงศรัทธามีอยู่ 4 ประเภทคือ

1) กัมมศรัทธา ความเชื่อเรื่องกรรม เชื่อกฎแห่งกรรม เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่าเมื่อทำอะไรโดยเจตนา จงใจทำทั้งรู้ย่อมเป็นกรรม จะเป็นความดีความชั่วขึ้นในตน เป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิดผลดีผลร้ายสืบเนื่องต่อไป การกระทำไม่ไม่ว่างเปล่า และเชื่อว่าสิ่งที่ต้องการจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ มิใช่ด้วยอำนาจอนิหรือนอนรอกอยโชคชะตา (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) ดังพุทธภาษิตว่า “คนทำกรรมใดไว้ ย่อมได้รับผลกรรมนั้น คนทำกรรมดีย่อม

ได้รับผลดี คนทำกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว คนหวนพิชเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 27/144/103) ความสำคัญของกรรมสัทธิธาท่อเป้าหมาย จากพุทธภาษิตที่ว่า “ผู้ทำกรรมดี ย่อมได้รับผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้รับผลชั่ว” กรรมสัทธิธาท่อเป้าหมาย หรือเชื่อว่า เมื่อทำอะไรโดยเจตนา จงใจทำทั้งรู้ย่อมเป็นกรรม กรรมสัทธิธาท่อเป้าหมาย คือ ในฐานเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการเข้าถึงเป้าหมายขั้นพื้นฐาน ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นความเชื่อของกรรมดีและกรรมชั่ว จึงจะส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ กล่าวคือ เมื่อใดที่จิตมนุษย์เป็นกุศล ย่อมคิดที่จะทำกรรมดีด้วยเจตนา ผลของการกระทำก็จะทำให้เกิดความดีและเกิดความสุขตามมา และจะมุ่งพัฒนาชีวิตให้เข้าถึงเป้าหมายในการข้ามโอชะคือถึงนิพพาน

2) วิปากสัทธิธาท่อเป้าหมาย เชื่อผลของกรรม เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลต้องมีเหตุ ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คนทำบาป ถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ก็ไม่พ้นจากบาปกรรม ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ก็ไม่พ้นจากบาปกรรมถึงจะเข้าไปหลบตัวในซอกเขา ก็ไม่พ้นจากบาปกรรมเพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่คนทำบาปยืนอยู่แล้ว จะพ้นจากบาปกรรมได้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 25/127/71) พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้อีกว่า สัตว์พวกหนึ่งย่อมเกิดในครุฑ พวกที่ทำบาปกรรมย่อมไปนรก พวกทำดีย่อมไปสวรรค์ ส่วนผู้ที่ไม่มื่อสวะย่อมไปนิพพาน (พระไตรปิฎกภาษาไทย 25/126/70) จะเห็นได้ว่า ผลดีผลกรรมที่ยังไม่ส่งผล บุคคลมักมีความเห็นผิดว่า ทำดีแล้วไม่ได้ดี หรือทำชั่วทำไม่ได้ดี ด้วยความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนไปจากความจริง จึงทำให้บุคคลทำกรรมชั่วบ้างดีบ้าง ในบุคคลที่มีความคิดเห็นที่ถูกต้องเพราะใช้ปัญญาเข้าประกอบกรรม กรรมที่คิดกระทำนั้นจึงเป็นกรรมดี ส่วนในบุคคลที่มีความคิดเห็นที่ผิดเพราะไม่ได้ใช้ปัญญาเข้าประกอบกรรม กรรมที่คิดกระทำนั้นจึงเป็นกรรมชั่ว เมื่อตายไปผลของกรรมนั้นทำให้ไปเกิดในนรก ส่วนผู้ที่ทำกรรมดีนั้นได้ไปเกิดในสวรรค์ ส่วนผู้ที่ไม่มื่อสวะแล้วนั้นจะเป็นผู้หลุดพ้นเป็นอิสระจากวัฏสงสาร มีนิพพานเป็นที่ไป

3) กัมมัสมกตาสัทธิธาท่อเป้าหมาย ความเชื่อที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของจะต้องรับผิดชอบเสวยวิบากเป็นไปตามกรรมของตน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาทมีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน (พระไตรปิฎกภาษาไทย 14/289/350) จะเห็นได้ว่า กรรมเป็นเครื่องกำหนดหรือเครื่องนำพาการเป็นไปของบุคคลตามกรรมที่ตนกระทำไว้แล้ว หมายความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมอะไรไว้ กรรมนั้นจะทำให้บุคคลเป็นไปตามกรรมที่ตนได้กระทำทั้งที่ยังมีชีวิต และเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วกรรมนั้นก็ยังส่งผลต่อการนำเกิดในภพภูมิใหม่ด้วยเช่นกัน แต่จะเกิดเป็นอะไรนั้นก็ต้องขึ้นอยู่กับกรรมที่กระทำเมื่อยังมีชีวิตด้วย กรรมเป็นสิ่งที่ทำให้บุคคลเป็น เทวดา มาร

พรหม มนุษย์ หรือแม้แต่สัตว์เดรัจฉานนรก เปรต อสุรกาย กรรมยังเป็นเครื่องจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน ดังที่พระสารีบุตรได้ธรรมจักขุ อันปราศจากอภิวินัย ปราศจากมลทินได้เกิดขึ้น ก็เพราะได้ฟังธรรมปริยายจากพระอัสสชิ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 4/60/72-74) เพราะผลกรรมที่เกิดจากการฟังธรรม จึงทำให้พระสารีบุตรเกิดปัญญา บรรลุโสดาปัตติผล (พระไตรปิฎกภาษาไทย 32/287/46) และเมื่อบวชในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า บรรลุพระอรหัตตผล ถึงที่สุดแห่งพระสาวกบารมีญาณตามที่ตั้งความปรารถนาไว้ ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีปัญญามาก (พระไตรปิฎกภาษาไทย 20/189/25) เพราะมีปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อควมมีปัญญามากย่อมนำไปสู่ควมมีปัญญามาก (พระไตรปิฎกภาษาไทย 14/297/356-357)

4) ตลาคตโพธิสัทธา เชื่อการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามั่นใจในองค์พระตลาคต ว่าทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะทรงพระคุณ 9 ประการ ตรัสธรรมบัญญัติวินัยไว้ด้วยดี ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า มนุษย์คือเราทุกคนนี้ หากฝึกฝนตนด้วยดีก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุดบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ ดังที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญไว้เป็นแบบอย่าง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2546) พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรัตนสูตรไว้ว่า บุคคลเหล่าใด ในศาสนาของพระพุทธโคดม เป็นผู้ประกอบตนไว้ดีมีใจมั่นคงห่มตความห่วงใย บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าบรรลุอรหัตตผลหยั่งลงอมตนิพพาน นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสวัสดี (พระไตรปิฎกภาษาไทย 25/7/11) บุคคลผู้เป็นพระพุทธบริษัทล้วนมีความเชื่อมั่นในพระปัญญาการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาค เจ้าว่าเป็น (พระไตรปิฎกภาษาไทย 12/410/446) บุคคลที่ฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคแล้วได้เกิดศรัทธาในตลาคต เมื่อมีศรัทธาแล้วย่อมจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน แต่การกระทำเช่นนั้นไม่ใช่จะทำกันได้ง่าย ทำให้บางคนยินดีพอใจที่จะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตละทิ้งสมบัติและเครือญาติทั้งหลาย เพื่อจะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน อาศัยความยึดมั่นในตลาคตโพธิสัทธา เป็นสรณะสำหรับตนพร้อมน้อมนำพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคได้สอนไว้แล้วมาปฏิบัติตาม ในกลุ่มของผู้บวชเป็นบรรพชิตได้ถือเอาแบบอย่างของพระผู้มีพระภาคแล้ว สามารถที่จะบรรลุอรหัตต์และเข้าถึงนิพพานได้ตามอย่างพระผู้มีพระภาค ดังที่มีพระอรหันตสาวกสาวิกาจำนวนมากและได้รับการยกย่องจากพระผู้มีพระภาคให้เป็นเลิศในแต่ละด้านต่างกัน รวมไปถึงคฤหัสถ์ที่เป็นอุบาสกอุบาสิกา (พระไตรปิฎกภาษาไทย 20/188-267/25-33) ที่พระผู้มีพระภาค ได้ทรงรับรองในการบรรลุธรรมและเป็นผู้เลิศในด้านต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน

วิเคราะห์ศรัทธาในฐานะเป็นเครื่องข้ามโอชะ

บุคคลคนข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา “โอชะ” คือสภาวะกิเลสได้แก่ กาม ภพ ทิณฺฐิ อวิชชา อันเปรียบดุจกระห้วงน้ำที่ไหลเชี่ยวกราดท่วมทับใจสัตว์ทั้งหลาย หากบุคคลจะข้ามแม่น้ำตาม

ธรรมดาทั่วไป มีหลายทางให้เลือก หากน้ำตื้นก็เดินข้ามไปได้ หากน้ำไม่ลึกหรือไม่กว้างมาก อาจจะว่ายน้ำข้ามไปได้ แต่หากน้ำทั้งลึกทั้งกว้างก็ต้องนั่งเรือข้ามไป แต่จะข้ามโอะฆะดังกล่าวมา ได้ต้องอาศัยศรัทธา เช่น ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเรื่องการข้ามโอะฆะแก่ “อาพวกยักษ์” ดังที่ปรากฏในอาพวกสูตรสรุปความได้ว่า “สหุทาย ตรติ โอฆัง อปฺปมาเทน อณฺณวํ วิริเยน ทุกขมจฺเจติ ปญฺญา ยปริสุขมฺมตีติ” บุคคลคนข้ามโอะฆะได้อย่างไรหนอ ข้ามอรณพได้อย่างไรหนอ ล่วงทุกข์ได้อย่างไรหนอ บริสุทธิ์ได้อย่างไรหนอ” จากคำถามของอาพวกยักษ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงธรรมข้อนี้ว่า “บุคคลข้ามโอะฆะได้ด้วยศรัทธา ข้ามอรณพได้ด้วยความไม่ประมาท ล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร บริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 15/246/351-354)

เมื่ออธิบายว่า โอะฆะ 4 ประการคือ (1) กาโมฆะ โอะฆะคือกาม ได้แก่ความใคร่ ตัณหา เป็นที่ลึกลงไปปรารถนา นำใคร่ นำพอใจเป็นต้น (2) ภโวฆะ โอะฆะคือภพ ได้แก่ความเป็น ความเจริญ ความเกิด (ชาติ ชรา มรณะ) (3) ทิฏฐโฆฆะ โอะฆะคือทิฐิ ได้แก่ความเห็น ความเชื่อถือต่าง ๆ มี 2 ประการ คือ (1) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเห็นถูก เป็นธรรมสำคัญข้อหนึ่งในอริยมรรคมีองค์ 8 และ (2) มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด ถือเอาผิด จัดเป็นกิเลสสำคัญในอกุศลกรรมบถ 10 ประการ เกิดง่ายแต่ถอนยาก (4) อวิชโฆฆะ โอะฆะคืออวิชชา ได้แก่ความไม่รู้ความหลงติดอยู่ในโลก ดังนั้น กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ที่คอยกลืนกินสรรพสัตว์ทั้งหลาย ที่ลุ่มหลงติดอยู่ในโอะฆะอันเกิดแต่กิเลสทั้ง 4 ประการ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา ดังนี้

ดังนั้น คำว่า “สหุทาย ตรติ โอฆัง” คนข้ามโอะฆะได้ด้วยศรัทธานั้น ก็เพราะผู้เข้าถึงพระโสดาบันประกอบด้วยความไม่ประมาท กล่าวคือการกระทำที่ติดต่อกันด้วยการเจริญกุศลธรรมบำเพ็ญในมรรคที่ 2 เว้นมรรคที่จะมาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว ย่อมข้ามห้วงแห่งสงสารอันเป็นที่ตั้งแห่ง ภโวฆะ ส่วนที่เหลือยังข้ามไม่ได้ด้วยโสดาปัตติมรรค ฉะนั้นจึงทรงประกาศสกทาคามิมรรคอันเป็นเครื่องข้าม ภโวฆะ และพระสกทาคามี ด้วยบทนี้ว่า “อปฺปมาเทน อณฺณวํ” บุคคลย่อมข้ามอรณพได้ด้วยความไม่ประมาท เพราะพระสกทาคามีบำเพ็ญมรรคที่ 3 ด้วยวิริยะความเพียร ย่อมก้าวล่วงกามทุกข์ได้ อันเป็นที่ตั้งแห่ง กาโมฆะ และกำหนดว่าเป็นกาโมฆะที่ไม่ล่วงแล้วด้วยสกทาคามิมรรค ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงประกาศอนาคามิมรรคอันเป็นเครื่องก้าวข้ามกาโมฆะ และพระอนาคามีด้วยบทนี้ว่า “วิริเยน ทุกขมจฺเจติ” บุคคลย่อมล่วงความทุกข์ได้ด้วยความเพียงดังนี้ แต่เพราะพระอนาคามีบำเพ็ญปัญญาแห่งมรรคที่ 4 อันบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว ด้วยปัญญาอันบริสุทธิ์ปราศจากเปือกตมคือกาม จึงละมลทินอย่างยิ่ง กล่าวคือ อวิชชาที่ยังละไม่ได้ด้วยอนาคามิมรรค ฉะนั้นจึงทรงประกาศอรหัตมรรค และความเป็นพระอรหันต์อันเป็นเครื่องก้าวข้ามอวิชชา ด้วยบทนี้ว่า “ปญฺญา ยปริสุขมฺมตีติ” บุคคลย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา

บทสรุป

ศรัทธา หมายถึงความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผลผ่านการกลั่นกรองแล้วจากปัญญา และการสร้างศรัทธาเปรียบเป็นบันไดขั้นแรกที่จะก้าวขึ้นไปสู่ที่สูง หรือเป็นประตูด่านแรกในการก้าวเดินไปสู่จุดหมายที่ตั้งใจไว้ หรือในการปฏิบัติที่ต้องการก้าวถึงธรรมอันสูง ดังที่พระพุทธเจ้า ตรัสว่า “หมู่มืดมัวผู้ต้องการฟังธรรมจงปล่อยศรัทธามาเถิด เราได้เปิดประตูมตธรรมแก่เหล่าสัตว์แล้ว และสิ่งที่ควรศรัทธาก็คือพระรัตนตรัยเพราะเป็นทางให้เกิดบุญกุศล ส่วนลักษณะของศรัทธาสามารถแบ่งตามลักษณะได้ 2 ลักษณะคือ (1) มีลักษณะทำให้ใจให้ผ่องใส (2) มีลักษณะทำให้แน่นไปด้วยดี และเหตุให้เกิดศรัทธามี 4 คือ (1) รูปูปปมาณา ศรัทธาเพราะรูปประมาณ (2) ลูขูปปมาณา ศรัทธาเพราะถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ (3) โขสูปปมาณา ศรัทธาเพราะเสียงเป็นประมาณ (4) อัมมูปปมาณา ศรัทธาเพราะธรรมเป็นประมาณ

จากการศึกษาเรื่องโอชะ แปลว่าห้วง และเป็นห้วงน้ำที่กว้างใหญ่ลึกเขียวกราด ทำให้คนข้ามได้โดยยากและหลงติดอยู่ในห้วงน้ำนั้น โดยนัยนี้ท่านเปรียบกิเลสทั้งสี่ว่าเป็นห้วงน้ำคือ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา ดังกล่าวมาข้างต้นว่าเป็นห้วงน้ำ เพราะทำให้สัตว์ทั้งหลายหลงติดอยู่ ดังนั้นการข้ามแม่น้ำธรรมดาทั่วไป หากมีอุปกรณ์เครื่องมือในการข้ามที่เหมาะสม ก็สามารถก้าวข้ามไปได้โดยปลอดภัย แต่หากขาดเครื่องมือหรือไร้กำลังก็ยากที่จะก้าวผ่านไปได้ น่านน้ำธรรมดาก็ข้ามพ้นได้ยากอยู่แล้ว แต่ห้วงน้ำใหญ่คือกิเลสได้แก่ กาม ภพ ทิฏฐิ และอวิชชา ดังกล่าวหากไม่มีเครื่องมือที่เหมาะสม ไม่มีพลังที่เพียงพอก็ยากที่จะผ่านพ้นไปได้ คนส่วนมากจึงยังคงเวียนวนอยู่ในโอชะเหล่านี้ บางคนต้องเวียนวายเป็นตายเกิดอีกหลายร้อยหลายพันชาติ ไม่มีโอกาสจะก้าวพ้นโอชะไปได้เลย แต่สำหรับบุคคลผู้ปลุกศรัทธาความเชื่อมั่นในแนวทางของการปฏิบัติที่ถูกต้อง มีวิริยะ ความพากเพียรต่อเนื่องอย่างสม่ำเสมอ ไม่นานบุคคลนั้นก็จะได้ก้าวหรือข้ามผ่านโอชะหรือห้วงน้ำได้ ดังพุทธภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สทชาย ตรติ โอมิ” คนข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา

เอกสารอ้างอิง

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2546). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2549). **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ).**

พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด.

_____. (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ 11.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราช**

110 วารสาร มจร ปรัชญาปริทรรศน์ ปีที่ 2 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม – ธันวาคม 2562)

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2539). **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2551). **มิลินทปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542**.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.

